

האבטובוס האחרון

הסיפור כולו ניתן באטמוספירה חלומית. קיים חוסר אחידות בזמן ובמקום. המספר עוזב את ביתו, שנמצא כפי הנראה בירושלים, והולך אצל מר שריט שגר כאילו במקום סמוך, בעוד שמסתבר שמגוריו בבוצ'אץ'. המספר רוצה להגיע לביתו ש"בשכונת הצפון", שהיא שכונה שאינה קיימת במציאות, בעוד שמגורי עגנון היו אז בתלפיות שבדרום העיר. זקנו של המספר, שנפטר לפני מספר דורות, מופיע במהלך הסיפור ומשתתף בו באופן פעיל, וכן תמונות ומצבים המופיעים וחולפים כמו בסרט נע.

האירועים שבסיפור מתרחשים לאחר פטירתו של "אבא", שיכולה לסמל מין משבר שחל אצל המספר בתהליך החזרה לאלוהים ולקיום המצוות. האמונה המלאה באלוהים חדלה להיות יציבה והניסיון לחזור ולבסס אמונה זו אינו עולה יפה. המאבק בנפש המספר בין הרצון הכן לחזור בתשובה בלב שלם לבין הצדדים הנוגדים רצון זה נעשה לעתים שקול, כשהדומיננטיות עוברת מצד אחד למשנהו, וברקע קיימים פחדים קמאים מעונש אלוהי.

מכונת הפתילות

הסיפור מתחיל במלים: "הדלקתי את מכונת הפתילות לשפות עליה את הקדירה, כדי לחמם לי חמין ולכבס את כתנתי" (עמ' 108). אם לקבל מלים אלה כפשוטן, הרי המספר, שנמצא כרגע לבדו וגם עבודות הבית מוטלות עליו, מדליק את מכונת הפתילות, שהיא ה"פתיליה" שהיתה משמשת באותם הימים לבישול ולאפייה, כדי לחמם לו חמין שפירושם "מים חמים" או "מים רותחים ובהם תמצית של תה" (מילון אבן שושן), וכן כדי לכבס את כותנתו. אמנם, יש כאן אי התאמה מסויימת, משום שבדרך כלל אין משתמשים באותה הקדירה לחימום משותף של מים לחמין ולכביסה. אולם, בכל זאת דבר זה ייתכן.

אך ברובד עמוק יותר יכולה להיות למלים אלה משמעות נוספת: במקרא, המלה "מכונה" מסמלת כן או בסיס שעליו מניחים דברים. מלה זו נזכרת בעיקר בתיאור בניית מקדש שלמה, ומשמעותה בסיס עם גלגלים שנושא עליו כיור נחושת גדול לרחצה, אשר בנה חרש הנחושת חירם מצור: "ויעש את המכונות עשר נחושת, ארבע באמה אורך המכונה האחת, וארבע באמה רוחבה ושלוש באמה קומתה... וארבעה אופני נחושת למכונה האחת וסרני נחושת, וארבעה פעמותיו כתפות להם מתחת לכיור" (מלכים א', פרק ז', פסוקים כ"ז-ל').

ה"מכונה" שהיא הבסיס עליו מונחים כיורי הנחושת בבית המקדש, המשמשים לרחצה ולטהרה, יכולה אולי לסמל את הבסיס שעליו המספר היה רוצה לבנות את עצמו ולטהר את נפשו לעבודת האלוהים. הפתיל של "מכונת הפתילות" יכול לסמל את הנאמנות ל-ה' והמחויבות לשמירת המצוות כמו פתיל התכלת שבציצית: "... ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת. והיה לכם לציצית וראיתם אותו וזכרתם את כל מצוות ה' ועשיתם אותם, ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם אשר אתם זונים אחריהם" (במדבר, פרק ט"ו, פסוקים ל"ח-ל"ט). נוסף לכך יכול הפתיל להיות גם סמל לזהות העם היהודי, כפי שהיה סמלו של יהודה מאבות האומה. בשיח בינו לבין תמר אלמנת בנו נאמר: "ויאמר מה הערבון אשר אתן לך, ותאמר חותמך ופתילך ומטך אשר בידך" (בראשית, פרק ל"ח, פסוק י"ח). וכן: "הכר נא למי החותמת והפתילים והמטה האלה. ויכר יהודה ויאמר צדקה ממני, כי על כן לא נתתיה לשלה בני" (בראשית, פרק ל"ח, פסוקים כ"ה-כ"ו).

המלים "לכבס את כתנתי" יכולות לסמל את רצונו של המספר להתנקות מאלמנטים בלתי רצויים המכסים את בגדיו. הבגדים הם סמל לפרסונה (מסכה) שהוא עוטה על עצמו, פרסונה שקובעת את הופעתו. קיימת גם קונוטציה מהמקרא לכך שמי שמכבס את בגדיו, מטהר את עצמו. כגון: "וכיבסתם בגדיכם ביום השביעי וטהרתם, ואחר תבואו אל המחנה" (במדבר, פרק ל"א, פסוק כ"ד).

מכאן אפשר לכן להבין, שהמספר אשר איבד את "אבא" שהיה מורה

דרכו בחזרה לאלוהים, מתכוון על-ידי הדלקת "מכונת הפתילות" לשוב ולכונן בנפשו בסיס איתן להיטהרות מזוהמת החטא שדבקה בו ולשחרור מהכוחות בנפשו הנוגדים את החזרה בתשובה. אולם, "מכונת הפתילות" אינה יכולה לתפקד משום שאין בה הדלק הדרוש לכך. "ראתה שכנתי ואמרה אתה מדליק את המכונה ואין בה נפט. תמהתי היאך אמרה שאין נפט במכונה והרי היא כבדה. סילקתי את כיסויה וראיתי שאמת נכון הדבר, אין שם אלא משהו על קרקעיתך, שהבהיק כעורו של דג בביבר שלו בלילי תשרי כשהלבנה בחידושה" (עמ' 108). מהו פירוש האמירה שאין נפט במכונה, אלא שיש בקרקעית המיכל משהו המזכיר דג בביבר (בררכת מים) שלו בליל ראש השנה, שהוא מ"לילי תשרי כשהלבנה בחידושה". על דג בביבר אומרת המשנה: "אין צדין דגים מן הביברים ביום טוב ואין נותנין לפניהם מזונות". ופירש רש"י כי אסור לספק להם ביום טוב מזונות מן החוץ משום שהם אוכלים עשב הנמצא במים וגם פעמים אוכלים עפר, וגדולים אוכלים את הקטנים (תלמוד בבלי, מסכת ביצה, פרק ג', דף כ"ג). לכן אפשר להבין שמשאלתו של המספר לכונן לעצמו בסיס שעליו הוא יכול לבנות את עצמו ולטהר עצמו לעבודת האלוהים אינה יכולה להתמלא משום שאין לו עתה האנרגיה הנפשית הדרושה לכך. ובדומה לדג בביבר ביום טוב, שאין צדים אותו אך גם לא מספקים לו מזון, כך גם המספר: אומנם, לאחר מות "אבא" הוא נשאר כאילו משוחרר וחופשי לנפשו, אולם בהיעדר המזון הרוחני ששאב מדמותו של "אבא" הוא אינו יכול לקדם את אישיותו הדתית, שעלולה בסופו של דבר לקרוס בדומה לדג, שאפשר שיהיה ניצוד כבר למחרת יום טוב.

בביתו של מר שריט

מכיוון שכך, המספר מניח את ה"מכונה" והולך אצל מר שריט. "זה מר שריט שהיה אוהבו של אבא ז"ל וכשנפטר אבא לבית עולמו נתמנה מר שריט אפיטרופוס על נכסי היתומים. פעמים הרבה רציתי לבקר ונתעכבתי" (עמ' 108).

"שריט" (schritt) פירושו בגרמנית צעד, פסיעה. אולם השם "שריט" יכול גם לסמל את מצבו של המספר שחלה אצלו נסיגה בקשר עם הבורא. זאת משום שהוא מורכב משני צמדים של אותיות: "שר" ו"יט", שמבחינת סדר האל"ף-בי"ת הן נסוגות אחורה: ה-שי"ן, שהיא גם האות הראשונה בשם "שדי" שהוא כינוי לאלוהים, נסוגה לרי"ש, והיו"ד שהיא האות ההתחלתית במספר כינויים לאלוהים, נסוגה לטי"ת. משום כך השם "שריט" יכול לסמל צעד אחורה ביחס לאלוהים. באטמוספירה החלומית של הסיפור מר "שריט" מסמל אותו חלק מנפשו של המספר, שאכן רצה לחזור בתשובה בלב שלם לפי דוגמת "אבא", אולם חלה אצלו נסיגה בתהליך החזרה בתשובה.

יש להניח כי מר שריט שהיה "אוהבו של אבא" היה מצוי בנפש המספר גם קודם לכן. כלומר: יחד עם הרצון הכן לחזור בתשובה, היה מצוי בו גרעין של כפירה או של נסיגה מהתהליך הזה. אולם, "כשנפטר אבא לבית עולמו" כלומר: חל משבר ביחס לאלוהים ולקיום המצוות, נעשתה נוכחותו של מר שריט בנפש המספר דומיננטית יותר. דבר זה בא לידי ביטוי ברובד החלומי בכך ש"נתמנה מר שריט אפיטרופוס על נכסי היתומים", שמסמלים את הנכסים הרוחניים-דתיים ש"אבא" הוריש. נכסים אלה נשארו שמורים אצל המספר, אך הם נתונים בצלה של הנסיגה ביחס לאלוהים.

מר שריט מתואר כאדם בגיל העמידה, שכבר יש לו בת בוגרת. הוא סוחר רהיטים, שביתו מלא ברהיטים שלא היה להם מקום בחנותו: "הבית היה מלא מטות ושולחנות וכסאות וארונות ושאר כלי עץ וריח טרפנטין היה נודף מסוף הבית ועד סופו, שמר שריט סוחר רהיטים היה וכל כלי שלא מצא לו מקום בחנותו העמיד בביתו" (עמ' 109-108). הצגת רהיטים בחנות באטמוספירה חלומית, יכולה לסמל הפניה כלפי חוץ של אלמנטים בנפש שיש רצון להציג בפני אחרים או למכור להם. ואילו מילוי הבית ברהיטים רק משום שלא היה להם מקום בחנות, מעיד על מילוי התודעה ברכיבים שונים שאין בהם צורך או תועלת, המהווים רק מעמסה ומכבידים עליה.

"ותיבה אחת היתה שם של כלי לבן, כאותה שבבית אבא, שכרסמוה עכברים למטה מכתרתה ומכרה מר שריט לאבא בזול" (עמ' 109). "כלי הלבן" המסמלים טוהר וניקיון, אינם חסינים מפני השחתה או לכלוך, כשהם מונחים בתיבה שכזו שכרסמוה עכברים. התיבה יכולה לסמל את מנגנון ההגנה לשמירת הטוהר והניקיון של הנפש, בעוד שהעכבר היוצא ממאורתו ומכרסם את התיבה מסמל את הדמון היוצא מצד הצל, פוגע במנגנון ההגנה הזה ומשאיר את הנפש חשופה לזיהום. מסתבר, שעכברים שכאלה היו מצויים בביתו של מר שריט וכרסמו בצורה דומה שתי תיבות של כלי לבן שהיו מונחות שם. ואז מכר מר שריט את אחת התיבות ל"אבא" בזול. כלומר: גם הטוהר והניקיון שהקרין בית "אבא" בנפש המספר, היה חשוף לזיהום בעטיו של מר שריט.

את המהות של תיבת כלי הלבן "שכרסמוה עכברים למטה מכתרתה" אפשר גם לפרש בצורה נוספת: המלה "תיבה" משמשת בתלמוד "כינוי לארון הקודש" ובימינו "לעמוד התפילה לחזן" (מילון אבן שושן), בעוד ש"כותרת", שהיא "קישוט בראש עמוד בניין" (מילון אבן שושן), מוזכרת מספר פעמים בספר מלכים א' (פרק ז'), בהקשר לעמודי בית המקדש שבנה שלמה. כך שתיבת כלי הלבן כשהיא שלימה יכולה לאצור בתוכה את טוהר התפילה, כאשר הכותרת שבראשה נושאת את חותם קדושת המקדש. אלא שלאחר שכרסמו עכברים את התיבה מתחת לכותרתה, נשתבש טוהר התפילה ואז גם הכותרת שלא נפגעה, מהווה רק קישוט שאין לו משמעות.

מבחינה רוחנית היה מר שריט בינוני ושבלוני. גם כאשר היה להוט מאוד לומר משהו, היה זה דבר שאין בו חידוש. "הביט בי כאילו היה מצפה לי ימים הרבה כדי לומר לי דבר. כיון שהתחיל מדבר טיפל בדברים שלא היה בהם משום חידוש. כגון על טובי העיר שאין עמלים עם הציבור ואין נושאים בעול הציבור, אלא נוטלים להם עטרה כדי להתגדר בה. ביותר חרה אפו בבעל הבית שלו ביצחק מונטג שכל ימיו הוא הולך בטל וציגרתו אינה זזה מפיו ומכניס ראשו בעסקי אחרים להזיקם" (עמ' 108). מר שריט דיבר על הנושאים האלה שעה ארוכה

וניכר היה שהדברים הכבידו על לבו ושהגה בהם הרבה: "מר שריט דיבר והוסיף ודיבר. פעמים הגביה קולו ופעמים השפיל קולו. מתוך דיבורו היה ניכר שפעמים הרבה הגה בדבריו, שכן יצאו סדורים על פיו" (עמ' 109).

מתקבל הרושם שעיסוקו הכמו אובססיבי של מר שריט בדברים אלה, שהמספר אינו מעריך מאחר "שלא היה בהם משום חידוש" ומכילים הרבה לשון הרע והטלת רפש בנכבדים ובפרנסים שהם "טובי העיר", נובע מקנאה של אדם מתוסכל. אולי גם הוא רצה פעם להגיע למעמד שלהם אך נעשה רק "סוחר רהיטים" וגר בבית שאינו שלו. ייתכן גם שחלק גדול מהאשמותיו אלה לא היה מוצדק, כמו ביחס לבעל הבית שלו יצחק מונטג, שאת חמתו שפך בעיקר עליו, בעוד שהמספר דווקא ידע לומר עליו דברים טובים: "אפשר שצריך הייתי ללמד זכות על ר' יצחק מונטג שקירבני והיה מטייל עמי כאילו אני חברו, אף על פי שהוא עשיר וזקן וחשוב" (עמ' 108).

כמו כן, בנוסף לפאן האנושי יש לו ליצחק מונטג יכולות מיוחדות של הזדהות עם עם ישראל לדורותיו: "הגיתי ביצחק מונטג שבקי בהוויות העיר ומכיר את כל המצבות שבבית הקברות הישן וידע לקרות את הכתב שעל גבי המצבות בניגון של כל דור ודור של אותם שוכני עפר שטמונים מתחת המצבות" (עמ' 111).

יכולת זו של מר מונטג מתאימה להפליא ליצירתו של עגנון, שמצויה בבעיות ההווה ובנוסף לכך נותנת ביטוי לקולו ולניגונו, כשהניגון הוא הנשמה, של עם ישראל מספר דורות אחורה. ואכן, גם יצחק מונטג בדומה למר שריט מסמל חלק מנפשו של עגנון - המספר, אותו שנשאר מחובר למסורת היהודית שנטל עמו מבית אבא, גם בתקופה שבה ניהל חיים חילוניים (חיי עגנון, עמ' 64), ו"על אף התפקרותו והתרחקותו מסגנון החיים של בית אבא המשיך עגנון להיות קשור בכל נימי נפשו אל עולם האתמול" (חיי עגנון, עמ' 75). כמו כן, דבריו של מר שריט על יצחק מונטג ש"מכניס ראשו בעסקי אחרים להזיקם", יכולים להיות מכוונים לעגנון המספר הגדול, שנכנס בסיפוריו לנבכי נשמותיהם של

גיבוריו. נוסף לכך, יצחק מונטג שהיה אחד מ"טובי העיר" יכול לשקף את עגנון, שהיה בעל מעמד ציבורי מכובד בהיותו סופר ידוע ונערץ. מבין שני אלה שבנפשו של עגנון, מר שריט ומר מונטג, ניתן לזהות אותו הרבה יותר עם השני. לכן ברובד החלומי מר מונטג מופיע כבעל הבית שבו גר מר שריט.

התיאור של מר שריט עצמו, יכול להעיד על תסכולו של המספר מאותו חלק בנפשו שנסוג מתהליך החזרה בתשובה. הוא מוצא אותו שקוע בתחומי הבינוניות ובעיסוק בדברים קטנוניים וחסרי ערך המיוצגים בדמותו של מר שריט. הוא אפילו אינו יכול לספר לזקנו שהיה אצל מר שריט משום "שאין דעת זקני נוחה הימנו, מפני שקנטרן הוא ואוהב לקנטר את טובי העיר" (עמ' 110).

אולם, התיאור הזה של מר שריט משקף רק חלק ממה שהתרחש בנפש המספר לאחר שלא הצליח להדליק את מכונת הפתילות. "מר שריט היה דר בבית גדול של אבנים שאין כיוצא בו בכל העיר. אומרים עליו על אותו בית שסוס ורוכבו יכולים לעלות במעלות הבית בלא יגיעה" (עמ' 108). הבית הגדול יכול לשקף את היקף הנפש של המספר, שיש בה מדורים רבים ושונים. אמנם, אותו מדור שבו גר מר שריט היה "מלא מטות ושולחנות וכסאות וארונות ושאר כלי עץ" (עמ' 108). גיבוב חפצים זה יכול להתאים לאותם "דברים שלא היה בהם משום חידוש" המעסיקים כל כך את מר שריט. אולם, הבית הזה היה כה גדול עד שאפשר היה לתעות בין מבוכיו ולהגיע למרתף האפל: "בירידתי מן המדריגות תמהתי שלא תעיתי. והרי הבית הזה גדול ביותר ולא הראני אדם את הדרך. הרי יכול הייתי לטעות ולירד עד לסוף כל המדריגות והייתי מגיע לתוך המרתף האפל שנמשך והולך עד לגשר השחור שעל הסטריפא" (עמ' 109). המרתף האפל הזה יכול לסמל את צד הצל שבנפש המספר שהוא בלתי מודע ויכול גם להפחיד. כלומר: הנסיגה מתהליך החזרה בתשובה באה לידי ביטוי לא רק במותו של "אבא" אלא גם בחשיפה לפחדים קמאיים מדמונים השוכנים בחלקים אפלים של הנפש. אותו מרתף אפל מגיע עד הגשר השחור שעל הסטריפא.

בניתוח הסיפור "אל הרופא" כבר הוזכרו הקונוטציות הדמוניות לגשר הזה, ש"הזדעזע" תחת רגלי המספר. דמונים אלה יכולים גם לחדור למרתף האפל הסמוך לגשר.

זו היתה הפעם הראשונה שבה המספר מבקר אצל מר שריט: "פעמים הרבה רציתי לבקרו ונתעכבתי" (עמ' 108). וכן: "לא נזדמן לי להיות שם קודם לכן" (עמ' 110). הוא הגיע לשם רק לאחר שלא הצליח להדליק את "מכונת הפתילות". כלומר: הקושי לבסס בנפשו את תהליך החזרה בתשובה הביאו לאותו "בית" שבו באים לידי ביטוי מצד אחד הבינוניות, העיסוק בזוטות והרהיטים המגובבים של מר שריט, ומצד שני החללים הגדולים, האפלים והמאיימים של הבית. ואכן, מר שריט משתדל להימנע מן החשיכה המאיימת, על-ידי כך שהוא נוהג לעלות על משכבו עם נפול החשיכה: "מנהגו של מר שריט שעולה על מטתו עם חשיכה" (עמ' 108). וכן הוא "מדקדק בשנתו ואינו משהה את שנתו ואפילו לשם עסק גדול" (עמ' 109).

ברובד נוסף, ייתכן שמר שריט מנסה לגונן על עצמו מפני הדמונים גם על-ידי מצבור הרהיטים, שבהם הוא ממלא את הבית. במקרא ובספרות התלמודית משמעות המלה רהיט היא קורה או קרש (מילון אבן שושן). לדוגמה: "קורות בתינו ארזים, רחיטנו (רהיטנו) ברותים (ברושים)" (שיר השירים, פרק א', פסוק י"ז). או: "להניח ראשי רהיטים דקים על כותל חברו" (תלמוד בבלי, בבא בתרא, רש"י, דף ו'). מתקבל מכך שכאילו גיבוב ה"רהיטים" בבית יכול להיות אוסף קורות או קרשים שבאמצעותם רצה מר שריט לסוכך על עצמו.

במשך שעה ארוכה התנהלה השיחה עם מר שריט רק בכיוון אחד: מר שריט דיבר ואילו המספר הקשיב. ורק כאשר המספר עמד לילך "כדי ליתן לו למר שריט מנוחה" (עמ' 109) הוא מספר לו את מה שאירע לו במכונת הפתילות: "כשעמדתי לילך סיפרתי למר שריט מה שאירע לי במכונת הפתילות" (עמ' 109). ברובד עמוק יותר אפשר לומר כי כשהמספר לא הצליח, לאחר מות "אבא", לשוב ולכונן בנפשו בסיס איתן לחיזוק תהליך החזרה בתשובה, עברה זמנית הדומיננטיות

בנפש המספר לאותם האלמנטים שמייצג מר שריט. כאמור לעיל, דבר זה בא לידי ביטוי ברובד החלומי בביקורו של המספר בביתו של מר שריט ובשיחה ביניהם, שבה דיבר מר שריט ללא הרף ופרק את המעיק על לבו: "שלבנו של מר שריט כאוב, ומתוך שדיבר פלט צערו והיקל עליו" (עמ' 108). רצונו של המספר לילך כדי לתת למר שריט מנוחה, מסמל הרפיית הדומיננטיות הזאת של מר שריט. במצב הזה חוזרים ומקבלים ביטוי בנפש המספר אותם האלמנטים שמסמל האירוע עם מכונת הפתילות. כתוצאה מכך, ברובד החלומי, הוא מספר למר שריט את מה שאירע אז.

במצב זה מופיעות בזירה שתי נשים הקשורות למר שריט. תחילה "באה בתו הבכירה מאשתו הראשונה, בתולה חייכנית בעלת איברים בת גילה של חורגתה ועמדה על הסף וחייכה כדרכה. ובשעת חיוכה הבהיקו שתי ציציות של אור ירקרק מתוך עיניה הקטנות שהביאו אותי לידי מבוכה" (עמ' 109).

בחורה זו המופיעה ברובד החלומי היא בתו של מר שריט מאשתו הראשונה. לא נאמר כאן מי היא ומהי אשתו הראשונה של מר שריט. אך יש להניח כי נפרד מאשתו זו או שהיא נעלמה.

הסיפור "אל הרופא", שיש לו קשר מסוים לסיפור הנוכחי, מסתיים בכך שהמספר, ברצותו להגיע אל בית הרופא, שלידו מתכה לו אשתו, צריך לעבור את הגשר השחור. אולם, הגשר מזדעזע וגלי הנהר עולים ומתקפלים. אין מידע נוסף בסיפור הזה מה אירע למספר לאחר מכן. האם הצליח לעבור את הגשר או שנאלץ לסגת חזרה. אולם, מאחר שבסיפור הנוכחי, כבר "נפטר אבא לבית עולמו", אפשר אולי להניח שהמספר לא הצליח אז לעבור את הגשר השחור ולהגיע לבית הרופא. וכך גם לא הגיע לאשתו ואולי אף איבד אותה. אולי משום כך מר שריט, המייצג ברובד החלומי חלק בנפש המספר, היה נשוי בסיפור הזה לאישה שנייה.

לפיכך, קיימות שתי נשים בעולמו של מר שריט: בתו יוצאת חלציו

וכן אשתו השנייה. וייתכן ששתיהן, בהיותן בנות אותו הגיל, הופיעו בעת ובעונה אחת בנפשו של המספר.

בתו של מר שריט, שהיא חלק נשי המשלים אותו, יכולה לסמל את האנימה באותו חלק מנפש המספר, שנסוג מתהליך החזרה בתשובה והשלים עם כך. במצב של נסיגה שכזאת, האיסורים הקיימים במצוות הדת, הכוללים גם את הקשר האירוטי בין גברים לנשים, מתרופפים. ואכן, בתו של מר שריט מופיעה כאובייקט נשי מפתה. הנשיות שלה בולטת, היא "בעלת איברים", מחייכת תמיד, "ובשעת חיוכה הבהיקו שתי ציציות של אור ירקרק מתוך עיניה הקטנות" שהביאו את המספר לידי מבוכה. המלה "ציצית" פירושה קווצת שערות (מילון אבן שושן), אך גם מזכירה את הציצית שהיא "פתיל תכלת", אותו אמורים בני ישראל לראות ולזכור ולעשות את מצוות ה', ובעיקר שלא לתור אחר לבבם ואחר עיניהם (במדבר, פרק ט"ו, פסוקים ל"ח-ל"ט).

אולם, ציציות האור הירקרק היוצאות מתוך עיניה של "הבתולה החייכנית" משתמעות יותר כאלומות של אור מזמין ומפתה. "אור ירוק" פירושו (בהשאלה) "היתר לעשות דבר מה" (מילון אבן שושן). וכן: "כינוי לפעולה שהיתה אסורה מלכתחילה ולבסוף הותרה" (מילון יעקב כנעני).

לעומת זאת, הצבע הירקרק מזכיר גם את נגע הצרעת בבגד או בעור, שיש לשרוף אותו באש: "והיה הנגע ירקרק או אדמדם בבגד או בעור או בשתי או בערב או בכל כלי עור, נגע צרעת הוא... וראה את הנגע ביום השביעי כי פשה הנגע... צרעת ממארת הנגע, טמא הוא... ושרף את הבגד או את השתי או את הערב בצמר או בפשתים, או כל כלי העור אשר יהיה בו הנגע, כי צרעת ממארת היא באש תשרף" (ויקרא, פרק י"ג, פסוקים מ"ט-נ"ב).

המשיכה האירוטית והפיתוי שמשדרת בתו של מר שריט כשהם מעורבים עם הציוויים והאיסורים מהתורה, גורמים למספר מבוכה. "זו המבוכה שמערבלת את נפשי כל אימת שאותה ריבה נגלית עלי"

(עמ' 109). מהמשפט האחרון מסתבר שבחורה זו, בתו של מר שריט, שהמספר מכנה בשם "ריבה" כלומר: נערה צעירה או עלמה (מילון אבן שושן), שהיא כפי הנראה צעירה ממנו בהרבה, כבר "נגלתה" לו מספר פעמים בעבר ובכל פעם הוא חש באותה מבוכה. יתר על כן, הוא פגש אותה עוד בהיותו תינוק. כלומר: ילד קטן. "כשהייתי תינוק היתה מטפחת בידיה כנגדי כדרך שטיפחתי אני בידי במשתה של אחיה הקטן ביום מילתו" (עמ' 109). הביטוי "טיפח בידיו" פירושו: "מחא כפיים, ספק כפיים משמחה, מצער, וכו'" (מילון יעקב כנעני). מחיאות כפיים לתינוק, זוהי צורת משחק שכיחה של גדול עם ילד קטן, הנמצא בצעדים הראשונים של חייו. משתמע מכך, שבתו של מר שריט, שהיא עתה "ריבה", כלומר: בחורה צעירה, היתה בוגרת מהמספר בזמן שהיה תינוק, אלא שגם לאחר שחלפו שנים והמספר בגר, היא נשארה בגילה הצעיר. ניתן לכן לומר עליה, שהיא ארכיטיפ של אישה צעירה העומדת בצעירותה עם חלוף השנים.

יש לשים לב במיוחד לדברי המספר, שריבה זו היתה "מטפחת בידיה" כנגדו כאשר היה ילד קטן, בדומה למספר עצמו שטיפח בידיו בשעת ברית המילה של אחיה הקטן.

לגבי מחיאות הכפיים של המספר בהיותו עוד ילד, בשעת משתה של ברית מילה, הרי הוא יכול לעשות זאת כדי לחפות על מין מבוכה או חשש ממעשה המילה. אולם, כאשר היא הבוגרת יותר, מטפחת בידיה כנגדו, הילד הקטן, ברובד החלומי, באותה דרך שהוא טיפח בידיו בשעת משתה הברית, הרי כאילו היא מחזירה אותו לסטאטוס של אחיה הקטן ביום מילתו. סצינאריו שכזה יכול להביע מין פחד סירוס של האני הילדי, משולב בתחושת פאסיביות ואין אונים של האני המספר בפני הארכיטיפ הנשי הזה וכל מה שהוא מסמל. כל זה מצטרף למבוכה "שמערבלת" את נפשו של המספר כל אימת שריבה זו "נגלית" עליו.

בשלב זה נכנסת אשתו של מר שריט, שהיא כאמור לעיל אשתו השנייה. גם אישה זו יכולה להיות האנימה של חלק מנפש המספר, שרצה לחזור

בתשובה בלב שלם דוגמת "אבא" וחלה אצלו נסיגה בתהליך הזה. אלא שאותו חלק לא השלים עם הנסיגה הזאת והרצון לחזור ולעשות זאת שוב מחלחל בתוכו. מרת שריט רוצה לעזור לו. ייתכן שרצונה לעזור באותו התהליך אינו תואם את עולמו של מר שריט, ולכן הוא אינו סומך עליה באופן מוחלט. אולי משום כך סיפר לה את מאורע "מכונת הפתילות" בהיסוס כלשהו שהתבטא בכך שתחילה "קימט את מצחו". "נכנסה אשתו של מר שריט. קימט מר שריט את מצחו וסיפר לה כל אותו המאורע. יצאה מרת שריט והביאה כמין כף של כבסים ונתנה לי" (עמ' 109).

לכאורה, אפשר לתמוה לאיזו תכלית הביאה מרת שריט אותה "כף של כבסים". הרי המספר לא כיבס את כותנתו משום שלא היה נפט ב"מכונת הפתילות", ולא משום שחסרה לו "כף של כבסים". אך כאשר בוחנים את המשמעות הפנימית של כוונת עגנון במלים אלה, ניתן להסיק כי מטרתה של מרת שריט בנתינת "כמין כף של כבסים" למספר, היתה אכן מכוונת למה שמסמל ברובד העמוק האירוע עם "מכונת הפתילות". המלה "כבסים" אינה מופיעה במקרא. מקורה בספרות העברית החדשה, ומשמעותה: "בגדים או כלי לבן שנתנו לכביסה או שכבר נתכבסו" (מילון אבן שושן). אולם, השורש "כבס" מופיע במקרא פעמים די רבות בהטיות שונות, על פי רוב במשמעות "נקה בגד במים" (קונקורדנציה חדשה, אבן שושן). כמו כן, הוא מופיע גם בהשאלה במשמעות: "טהר", "נקה מחטא". כגון: "כבסי מרעה לבך ירושלים למען תיוושעי" (ירמיהו, פרק ד', פסוק י"ד). וכן: "כבסני מעווני ומחטאתי טהרני" (תהילים, פרק נ"א, פסוק ד').

המלה "כף" מופיעה בעברית בהקשרים שונים, ולצורך הבנת משמעות מלה זו בסיפורנו ניתן להשתמש באחדים מהם, כגון:

(1) נשא ידיו בתפילה והתפלל.

(א) "ואפרשה כפי אל ה' אלוהי" (עזרא, פרק ט', פסוק ה').

(ב) "אפרוש את כפי אל ה'" (שמות פרק ט', פסוק כ"ט).

2) במשמעות ניקיון כפיים.

- א) "נקי כפיים ובר לבב אשר לא נשא לשוא נפשי ולא נשבע למרמה" (תהילים, פרק כ"ד, פסוק ד').
- ב) "בתום לבבי ובנקיון כפי עשיתי זאת" (בראשית, פרק כ', פסוק ה').

3) הכריע את הכף - מלשון חריצת דין.

- א) הקל בדיון: "והוי דן את כל האדם לכף זכות" (מסכת אבות, פרק א', ו').
- ב) החמיר בדיון: "שדנתני לכף חובה ולא דנתני לכף זכות" (תלמוד בבלי, ברכות, דף ל"א).

לפיכך, ברובד העמוק, מרת שריט נתנה למספר אותה "כף של כבסים", כדי שתסמל לו את הדרך שבה יוכל לשוב ולכונן את חזרתו בתשובה על בסיס איתן: עליו לשאת כפיו בתפילה ולהתפלל לאלוהים כדי שיעזור לו לכבס את חטאיו ולטהר את עצמו מעוון. לשם כך כפיו צריכות להיות נקיות ביחסו לאלוהים ונפשו נקיה ממחשבות זרות שמערבלות אותה. ואז האלוהים אולי ידון אותו לכף זכות וחזרתו בתשובה תעלה יפה.

כאשר המספר יוצא מביתו של מר שריט, הוא אינו ממהר לחזור לביתו: "הלילה היה נאה והאוויר ממוזג, לא קר ולא חם. מאחר שביתי רחוק ואינו עשוי להרחיב את הדעת אמרתי לי אטייל קצת וארחיב לי מן החוץ" (עמ' 110). במלים "ביתי רחוק" ייתכן שהמספר מתכוון לריחוק הגיאוגרפי של ביתו. משום שהרי הוא נמצא כרגע בבוצ'אץ', בעוד שביתו נמצא כפי הנראה בארץ ישראל. אולם ברובד עמוק יותר, הכוונה יכולה להיות לבית הרוחני שהמספר היה רוצה להגיע אליו לפי דוגמת "אבא". אך הוא חש שבית זה עדיין מרוחק ממנו. אמנם הוא מחזיק בידו את "כף הכבסים", אולם כף זאת רק מורה לו את הדרך שבה עליו לילך ואינה מביאה אותו למטרה עצמה. את האמירה שביתו "אינו עשוי להרחיב את הדעת", אפשר להבין לפי המימרא כי שלושה

דברים מרחיבים דעתו של אדם: דירה נאה, כלים נאים ואישה נאה. מצבו הנוכחי של המספר הוא שאשתו - האנימה - שיכולה להשלים את אישיותו ולחזק אותו בדרכו, אינה נמצאת בביתו ולכן זה "אינו עשוי להרחיב את הדעת". (כפי הנראה, אשת המספר לא נמצאה בבית. כבר כאשר ניסה להדליק את "מכונת הפתילות", ולכן היתה זו שכנתו שאמרה לו שאין במכונה נפט).

מסיבות אלה המספר אינו ממהר לשוב לביתו אלא ממשיך זמן מה לשוטט בבוצ'אץ': "התחלתי מסבב את ביתו של מר שריט ומניתי את חלונותיו. אחר כך נטלתי עצמי לצד אחר והגעתי אצל הגשר השחור. כך הייתי מהלך והולך עד שעייפתי מן ההליכה ונתתי לבי לחזור לביתי" (עמ' 110).

הבית ב"שכונת הצפון"

אולם, לאחר שעייף מן ההליכה ורצה לחזור לביתו, הסתבר שביתו של המספר נמצא בשכונה אחרת, שהוא קורא לה "שכונת הצפון". "ביתי עומד בשכונת הצפון ואבטובוס מחבר אותה עם העיר" (עמ' 110). וכן: "שבאותו לילה העלו חזיון חדש על הבימה ושהה רוב העם בבית התיאטרון. וכשמעלים חזיון חדש על הבימה מעמידים אבטובוס בשביל יושבי שכונות כדי להביאם לבתיהם" (עמ' 110). במשפטים האחרונים קיים יותר מרמז שהתיאטרון שהעלה את החזיון, הנו תיאטרון "הבימה" ומשום כך מסתבר כי ארץ מגורי המספר היא ארץ ישראל. כלומר: כפי שיכול לקרות באירוע חלומי, המספר שעזב אך זה עתה את ביתו של מר שריט הנמצא בבוצ'אץ', מוצא את עצמו לפתע בעיר אחרת בארץ ישראל.

מספרו של דן לאור "חיי עגנון" ידוע שבשנת 1932, עת יצא הסיפור "האבטובוס האחרון" לראשונה לאור, גר כבר עגנון בביתו החדש בשכונת תלפיות שבירושלים (חיי עגנון, עמ' 249). לכן, לאור הפאן האישי החזק שבסיפור אפשר היה לצפות, שביתו של המספר בסיפור

זה הוא בירושלים בשכונת תלפיות. גם השכונה שאליה מגיע האוטובוס אחת לשעה, או אחת למחצית השעה, יכולה להיות שכונת תלפיות: "משש שעות ומחצה בבוקר ועד אחת עשרה ומחצה בלילה הוא יוצא וחוזר וחוזר ויוצא. פעמים בכל שעה ופעמים בכל חצי שעה" (עמ' 110). (אוטובוס "המקשר" מספר 7 היה מגיע מהעיר לשכונת תלפיות אחת לשעה או אחת למחצית השעה עוד בתחילת שנות החמישים של המאה שעברה). אולם, למרות התיאור שיכול היה להתאים לשכונת תלפיות שבירושלים, הרי לפי דברי המספר עמד ביתו לא בתלפיות אלא ב"שכונת הצפון", שלאמיתו של דבר אינה ידועה בעיר זו.

מציאות ביתו של המספר באטמוספירה החלומית ב"שכונת הצפון", בעוד שמקום מגוריו של עגנון היה בשכונת תלפיות הנמצאת בדרום העיר, מעידה על כך כי השם "הצפון" מהווה עבורו משמעות סמלית עמוקה.

התיבה "הצפון" נזכרת במקרא 22 פעמים (קונקורדנציה חדשה, אבן שושן). מהם 12 פעמים היא נזכרת ב"יחזקאל" (פרקים מ'-מ"ב). בפרקים אלה הובא הנביא בחזון האלוהי אל הר הבית ושם איש אחד, שליח ה', הראה לו את חלקיו השונים של בית המקדש שייבנה בעתיד, כאשר הוא מודד לפניו את המידות של כל חלק וחלק: "בעשרים וחמש שנה לגלותנו, בראש השנה, בעשור לחודש, בארבע עשרה שנה אחר אשר הוכתה העיר, בעצם היום הזה היתה עלי יד ה' ויבא אותי שמה. במראות אלוהים הביאני אל ארץ ישראל, ויניחני אל הר גבה מאד, ועליו כמבנה עיר מנגב. ויביא אותי שמה, והנה איש מראהו כמראה נחושת, ופתיל פשתים בידו וקנה המדה, והוא עומד בשער. וידבר אלי האיש: בן אדם, ראה בעיניך ובאוזניך שמע ושים לבך לכל אשר אני מראה אותך, כי למען הראותכה הובאתה הנה" (יחזקאל, פרק מ', פסוקים א'-ד'). תוך כדי פירוט חלקי בית המקדש, אורכם ורוחבם, מצוינת במיוחד הקדושה היתירה שיש ללשכות הנמצאות בחצר המקדש הפנימית. אלה שפתחיהן פונים צפונה ואלה שפונים דרומה: "לשכות הצפון, לשכות הדרום אשר אל פני הגזרה, הנה לשכות הקודש אשר

יאכלו שם הכוהנים אשר קרובים ל-ה' קודשי הקודשים, שם יניחו קודשי הקודשים והמנחה והחטאת והאשם, כי המקום קדוש (יחזקאל, פרק מ"ב, פסוק י"ג). אולם, במקום אחר מצוינת הקדושה המיוחדת אשר ללשכה הפתוחה לצד צפון והעדיפות שלה על זו הפונה דרומה: "וידבר אלי: זה הלשכה אשר פניה דרך הדרום לכוהנים שומרי משמרת הבית. והלשכה אשר פניה דרך הצפון לכוהנים שומרי משמרת המזבח, המה בני צדוק הקרבים מבני לוי אל ה' לשרתו" (יחזקאל, פרק מ', פסוקים מ"ה-מ"ו). הכוהנים בני צדוק מתייחסים לצדוק, הכוהן הגדול הראשון שכיהן בבית המקדש. אלוהים בחר בהם מתוך בני לוי לתפקיד החשוב ביותר בקודש, שהוא הקרבת הקורבנות, משום נאמנותם לו: "והכוהנים הלויים בני צדוק, אשר שמרו את משמרת מקדשי בתעות בני ישראל מעלי, המה יקרבו אלי לשרתני ועמדו לפני להקריב לי חלב ודם, נאום אדוני אלוהים" (יחזקאל, פרק מ"ד, פסוק ט"ו).

לכן, הכוהנים האלה, בני צדוק, השוכנים בלשכה הפונה צפונה, שאלוהים מקרבם אליו ואף גומל להם על נאמנותם לו, מהווים עבור המספר את המופת אליו הוא צריך לשאוף בדרכו בחזרה בתשובה. יש בנפשו חלק דומיננטי הכמה לממש את המופת הזה. משום כך, באטמוספירה החלומית, ביתו (שהוא הבית הרוחני אליו הוא שואף), עומד ב"שכונת הצפון".

אולם, בו-זמנית, קיימים בנפשו של המספר רבדים נוספים שמקורם בחיים העכשוויים המודרניים, ובתקופה הממושכת שבה חי חיים חילוניים. כדי להגיע לביתו שב"שכונת הצפון" על המספר לנסוע באוטובוס, שהוא אמצעי תחבורה מודרני וחדש המסמל את דופק החיים המודרניים. האוטובוס הנו בעל חשיבות בהקניית דעות חדשות ורעיונות חדשים כגון: "חזיון חדש": "וכשמעלים חזיון חדש על הבימה מעמידים אבטובוס בשביל יושבי שכונות כדי להביאם לבתיהם" (עמ' 110). הנסיעה באוטובוס ל"שכונת הצפון" יכולה אולי לסמל את רוח המודרניות המתערבת בדרכו של המספר בחזרה בתשובה, ויכולה אף לשבש אותה.

נוסף לכך, הוא מוצא "אצל מקום חנייתו של האבטובוס" "סיעה של נערות" המחכות אף הן לאוטובוס. "הנערות הללו שעמדו והמתינו שכנותי היו. אף-על-פי שמימי לא שחתי עמהן והן לא שחו עמי הכרתי אותן והן הכירו אותי. הרגיל באבטובוס ואפילו אינו מדבר עם הנוסעים הואיל ורואה אותם בכל יום דומים עליו כאוהביו" (עמ' 110). "סיעה" זו של נערות המופיעות ברובד החלומי, יכולה לסמל את האנימה המשלימה אותו חלק בנפש המספר, שהוא בעל זיקה אירוטית לנשים. זיקה זו נטמעה בתת המודע שלו עוד בבחרותו, כאשר גר ביפו והתרועע באופן חופשי עם בחורות רבות (חיי עגנון, עמ' 63). הוא מכיר נערות אלה ואף הן מכירות אותו אף שלא שח עמהן מעולם, משום שהן קיימות בתוך נפשו.

האוטובוס, בעל הכוח המוטורי החזק, יכול לסמל גם גורם ליבידלי גברי. וכאשר המספר נוסע ברובד החלומי יום ביום באוטובוס בחברת הנערות, הרי הדבר יכול לסמל אצלו זיקה ליבידלית גברית לנערות אלה. זיקה זו יכולה להיות גורם משבש בדרכו של המספר לנאמנות למצוות ה', שמסמלת "שכונת הצפון". נראה שנערות אלה צעירות מן המספר. אולם, הזיקה שהוא חש אליהן גרמה לו לעתים לפנות להן את מקומו באוטובוס. בייחוד הוא עשה זאת לאחת מהן: "יש מהן מן הנערות שכמה פעמים פיניתי להן את מקומי, בייחוד לאותה בלונדינית זקופית שקווצותיה תלויות לה על כתפותיה ומצומתות באמצעיתן וסתורות למטן והיא לבושה מכנסים כפועלת נאה וצעירה שידעת שמכנסים יפים לה" (עמ' 110). תיאור שערותיה של אותה בלונדינית: "מצומתות באמצעיתן וסתורות למטן" יכול לסמל אישה שהיא "סמל מין", שמותניה מהודקות על-ידי בגד כלשהו אך פלג גופה שמתחת להן סתור, פתוח ומזמין, והיא והמכנסיים ה"יפים לה" משדרים מתירנות. בנוגע לאמירה של המספר: "כמה פעמים פיניתי להן את מקומי" ניתן ברובד העמוק להתייחס למלה "מקום" כאל כינוי לאלוהים. לכן אפשר להבין מכך שמתוך השתוקקות לנערות האלה, ובמיוחד לאותה "בלונדינית זקופית", חטא המספר לא פעם ב"פינוי" נאמנותו למצוות

האלוהים, לטובת מחשבות זרות הקשורות לנערות.

נוצר כאן מצב פרדוקסאלי: המספר רוצה להגיע ל"שכונת הצפון" המסמלת אידיאל הקיים בנפשו, אידיאל השואב השראתו מנבואתו עתיקת היומין של הנביא יחזקאל, לקדושה, לטהרה, לנשיאה בעול המצוות ולנאמנות לאלוהים. אולם, לשם כך עליו לנסוע באוטובוס שבו הנערות, המסמלים חיים מודרניים וחופשיים עם זיקה אירוטית לא לנערה אחת בלבד אלא לרבות. כדי לאזן את נהיית לבו אחר הנערות הללו, עומד המספר ברובד החלומי לדבר עם זקנו: "עמדתי לדבר עם זקני וסיפרתי לו שביקרתי בבית הגדול. ... בתוך הדברים הגיתי ביצחק מונטג..." (ע'מ' 111-110). זקנו של המספר, שנפטר זה מכבר, הנו חלק מנפשו של עגנון והוא מייצג את הדורות הקודמים, שהאמונה באלוהים, לימוד התורה וקיום מצוות הדת, היו חלק בלתי נפרד משגרת חייהם. תוך כדי כך, הוגה המספר גם ביצחק מונטג המייצג אותו חלק בנפשו של עגנון המעורב בהוויה העכשווית של עם ישראל, אך גם נושא עמו דורות רבים מעברו של העם על ההיסטוריה שלו, ירושתו הרוחנית וניגוניו, וכך הוא גם מחובר למה שזקנו של המספר מייצג. זקנו של המספר ויצחק מונטג עולים מתת המודע לרובד החלומי, כדי לעמוד כנגד אותה הנטייה לחיים החופשיים, הבאה לידי ביטוי ביחסו לנערות הללו.

בעוד המספר מדבר עם זקנו והוגה ביצחק מונטג, הוא שומע שאוטובוס מגיע: "אותה שעה נשמע קול אבטובוס וראיתי שהוא מתקרב והולך. לא הספקתי להגיעו עד שקפצו כל הנערות ועלו ונסעו" (עמ' 111). מסתבר מכך שקיימת בנפשו של המספר כמין "נדנדה" בין כוחות נוגדים: כאשר מופיעים בתודעתו מי שמייצגים את הדורות הקודמים, הדבקים בתורה ונושאים בעול המצוות, עוזב האוטובוס ובתוכו הנערות, המייצגים את החיים המודרניים והחופשיים, רוויי האירוטיקה, לפני שהמספר מצליח להגיע אל האוטובוס. המספר מגביה קולו כדי לרמוז לנהג שימתין לו. אולם, אז הוא מתעכב על-ידי "כף הכבסים". "הגבהתי קולי כנגד הנהג ורמזתי לו שימתין לי. עמד והמתין קצת. נשמטה כף הכבסים ונפלה לארץ. הרכנתי עצמי

להרימה. סיבב הנהג בהגה שבידו והפליג. עמדתי בפחי נפש והבטתי אחריו" (עמ' 111). כבר נאמר קודם לכן, ש"כף הכבסים" מסמלת את הדרך, שבה על המספר לילך כדי שחזרתו בתשובה תעלה יפה. כשהנהג ממתין קצת וקיימת עדיין האפשרות שהמספר יצליח לעלות על האוטובוס, נשמטת ממנו "כף הכבסים" כאילו כדי לעכב אותו מלהגיע לאוטובוס הזה. המספר מרכין עצמו כדי להרים את הכף. כלומר: הוא אמנם רוצה לעלות על האוטובוס, אך גם אינו מוותר על ההליכה בדרך ש"כף הכבסים" מתווה לו, דרך שלמעשה נוגדת את מה שהאוטובוס והנערות שבתוכו מסמלים. ואז אלה מפליגים לדרכם ויוצאים מתחומו של המספר, שנותר מאחור לבדו.

בשלב זה המספר נמצא במצוקה. הוא עייף ורוצה להגיע לביתו אך החמיץ את האוטובוס האחרון היוצא לשכונתו: "גדולה היתה מצוקת נפשי. הרי אני צריך לחזור לביתי ואני עייף והרי האוטובוס האחרון יצא בלא עמי" (עמ' 111). הוא רצה מאוד לנסוע באוטובוס הזה, שלגבי דידו היה ראוי שייסע בו לביתו, וייתכן שכלל לא היה מודע לכוחות הפנימיים שבנפשו שמנעו זאת ממנו. הוא מאוכזב מכך שהנערות שהיו בתוך האוטובוס לא עכבוהו בשבילו: "מצפה הייתי שהנערות יעכבוהו בשבילי. והן לא עיכבוהו, אלא זו ישבה על מקומה וזו יושבה על מקומה ולא השגיחו בי. ועכשיו כולן חוזרות לבתיהן ועולות על מטתן בשעה שאני עומד ברחוב ואיני יודע היאך אחזור. והרי אילו רמזו לנהג היה עומד וממתין לי" (עמ' 111). המספר, שחש זיקה אירוטית לנערות הללו, חשב כי גם אצלן קיימת זיקה שכזו כלפיו, שלפחות היתה צריכה לעורר אותן לאמור לנהג שימתין לו. אלא שבו-זמנית עגנון רומז, שכפי הנראה זה לא היה כך. משום ש"זו יושבה על מקומה וזו יושבה על מקומה ולא השגיחו בי" (עמ' 111). התיבה "מקומה" מוזכרת בספר "בראשית" בפרשת תמר אלמנת ער ואונן המתים, שהתחפשה לזונה על מנת להרות מיהודה אביהם. יהודה, שהפקיד בידה כערבון עבור שירותיה את חותמו ופתילו ומטהו, שלח לה גדי עזים כדי לפדות את הערבון: "וישלח יהודה את גדי העזים ביד רעהו העדולמי לקחת

הערבון מיד האשה, ולא מצאה. ושאל את אנשי מקומה לאמור: איה הקדשה היא בעיניי על הדרך, ויאמרו: לא היתה בזה קדשה. וישב אל יהודה ויאמר: לא מצאתיה, וגם אנשי המקום אמרו לא היתה בזה קדשה" (בראשית, פרק ל"ח, פסוקים כ'-כ"ב). כלומר: לפי הבנת הנקרא, הכוונה במלה "מקומה" הוא המקום שבו הקדשה גרה. אולם ברובד עמוק יותר מלה זו קשורה להכחשה כי היתה בזה קדשה. באנאלוגיה לכך, הנערות, שכל אחת מהן ישבה על "מקומה" כאילו הכחישו את הזיקה האירוטית שהמספר ייחס להן. גם המספר עצמו כפי הנראה הגיע לבסוף למסקנה זו משום שהוא אומר: "איני מגיס את לבי לומר שנערות הוגות בי, אבל תמהתי שלא הזכירו אותי לפני הנהג בשעה שכזו" (עמ' 111).

המספר החמיץ את האוטובוס האחרון, שמשמעותו שיצא אחרון בחצות הלילה: "שאותו אבטובוס שאחרתי אחרון למסעות היה ואין כל אבטובוס יוצא אחריו עד לבוקר" (עמ' 111). אולם, יכולה להיות למלה "האחרון" גם קונוטציה נוספת. במקרא כתובים הדברים הבאים: "כי יקח איש אישה ובָּעֵלָה, והיה אם לא תמצא חן בעיניו, כי מצא בה ערוות דבר, וכתב לה ספר כריתות ונתן בידה ושילחה מביתו. ויצאה מביתו והלכה והיתה לאיש אחר. ושנאה האיש האחרון וכתב לה ספר כריתות ונתן בידה ושילחה מביתו, או כי ימות האיש האחרון אשר לקחה לו לאשה. לא יוכל בעלה הראשון אשר שילחה, לשוב לקחתה להיות לו לאשה אחרי אשר הוטמאה, כי תועבה היא לפני ה', ולא תחטיא את הארץ אשר ה' אלוהיך נותן לך נחלה" (דברים, פרק כ"ד, פסוקים א'-ד'). משתמע מהדברים האלה כי לאחר שבעלה הראשון של האישה גירש אותה והיא נישאה לאחר, נחשב בעלה השני לגביו כבעלה "האחרון", וזאת משום שלעולם לא יוכל הבעל הראשון לשאת שנית את האישה הזאת. לכן, גירושיו ממנה היו מעשה שאין ממנו דרך חזרה. באנאלוגיה לכך, בסיפור הנוכחי, לאחר שהמספר החמיץ את העלייה על "האבטובוס האחרון" עם הנערות שבתוכו, הוא חש כי אין יותר סיכוי שיגיע ל"שכונת הצפון" באמצעות האוטובוס, המסמל את הזיקה

לחיים המודרניים החופשיים מעול המצוות וכוללים גם אירוטיקה. הזיקה לחיים שכאלה מילאה חלק משמעותי בנפשו של המספר. ולכן, ברובד החלומי, כאשר "סיבב הנהג בהגה שבידו והפליג" הוא אמר: "עמדתי בפחי נפש והבטתי אחריו" (עמ' 111).

עתה על המספר למצוא דרך נאותה אחרת כדי להגיע לביתו שב"שכונת הצפון". "מה לעשות? אשכור לי מכונית ולא אלך ברגל, שהדרכים בחזקת סכנה והדרך רחוקה ואני עייף" (עמ' 111).

לשכת האבטובוסים

אלא שמסתבר, שלאחר שהמספר לא עלה על האוטובוס האחרון, אותו חלק בנפשו המייצג את העולם העכשווי נחלש והדומיננטיות עוברת ל"עולם של אתמול", שהוא עולמם של הדורות הקודמים, שמייצג אותם ברובד החלומי זקנו של המספר שנפטר זה מכבר. עתה המספר צריך להגיע ל"שכונת הצפון" באמצעים שעולם זה מספק לו. לכן, הוא אינו שוכר לו מכונית אלא הולך עם זקנו: "נטלני זקני בזרועי והלך עמי ללשכת האבטובוסים ושאל את הממונה אם עתיד קרון אחר לילך לשכונת הצפון (עמ' 111).

בהשפעת ה"עולם של אתמול" משתנה כאן התפאורה ומופיעים משתתפים חדשים. במקום שבו עמד אוטובוס ליד בית התיאטרון וחיכה ליושבי השכונות שצריכים להגיע לביתם, מופיעה מין תחנת אוטובוסים, שהמספר קורא לה "לשכת האבטובוסים". ישנו גם סדרן או מנהל, המכונה "הממונה". זקנו של המספר שאינו מודע לאמצעי התחבורה המודרניים ומכיר את ה"קרון" שהיה אמצעי תחבורה בזמנו, "שאל את הממונה אם עתיד קרון אחר לילך לשכונת הצפון" (עמ' 111).

המלים "לשכה", "הממונה" ו"קרון" אינן בדרך כלל שימושיות לגבי תחנת אוטובוסים רגילה. מאידך גיסא, מלים אלה מופיעות במקרא, בתלמוד ובמקורות נוספים בקונטציות אחרות. לדוגמה: המלה "לשכה" מוזכרת פעמים רבות במקרא במובן חדר או מדור. כגון: לשכות בית

המקדש בחזון הנביא יחזקאל (פרקים מ', מ"ב).

התיבה "הממונה" מוזכרת בתלמוד מספר פעמים די רב. מסתבר שבבית המקדש היו חמישה עשר ממונים בתפקידים שונים. לשניים מהם יכולה להיות נגיעה לסיפור הנוכחי והם: (א) הממונה על השחיטה בבית המקדש: "אמר להם הממונה צאו וראו אם הגיע זמן השחיטה" (תלמוד בבלי, יומא, פרק ג', דף כ"ח) (ב) הממונה על רצועות המלקות (פקיע): "שלוקה מן הממונה בפקיע" (תלמוד בבלי, יומא, פרק ב', דף כ"ג).

ה"קרן" שהיה אמצעי תעבורה של פעם, מוזכר בין השאר במסכת "כלאיים" שבה אומר רש"י: "קרן הוא מין מהעגלות. והן שתי עגלות האחת קשורה בשניה ועגלה שלישית קשורה באותם הרצועות" (תלמוד בבלי, כלאיים, פרק ח', ג', דף כ"ג).

הממונה הגיב לשאלת זקנו של המספר בלעג ובזלזול: "חייך הממונה את ידיו זו בזו וחייך חיוך זדון בפני זקני שאינו בקי בהוויות העולם ובפני אני שאיחרתי את האבטובוס האחרון" (עמ' 111). המלה "זדון" פירושה רשע, מזימה רעה (מילון אבן שושן). כלומר: הממונה על "לשכת האבטובוסים" מלגלג ומחייך חיוך מרושע וחורש רע בפני זקנו של המספר ובפני המספר עצמו. בפני המספר שאיחר את האוטובוס האחרון ובפני זקנו של המספר, ששאלתו מעידה עליו שאינו מכיר את סדרי העולם הנוכחיים, שבהם אמצעי התחבורה לשכונות אינו קרן אלא אוטובוס, וכן שאין אוטובוס נוסף יוצא לאחר יציאת האוטובוס האחרון.

הממונה הזה הופיע ברובד החלומי לאחר שהמספר איחר את האוטובוס האחרון והדומיננטיות בנפשו עברה ל"עולם של אתמול". היה לכן מקום להניח שהוא מזוהה עם עולם זה, ש"לשכת האבטובוסים" עליה הוא ממונה היא למעשה תחנת היסעים שלו, ותפקידו הוא לעזור למספר להגיע ל"שכונת הצפון". אולם, בניגוד למצופה, הוא מקבל את פני המספר וזקנו בזלזול ובחיוך של זדון. כדי להבין מהותו של ניגוד זה עלינו להביא בחשבון שהדבר מתרחש באטמוספירה חלומית, כשהממונה מהווה חלק

מנפשו של המספר המושפעת מכוחות שונים. אמנם, קיימת שם עתה דומיננטיות של "העולם של אתמול", אולם, בו-זמנית קיימים בנפש המספר גם חלקים אחרים, השואפים למודרניזציה, לחיים חופשיים מעול המצוות ולחופש בגישה האירוטית לנשים, ואלה מתקוממים כנגד אותו "עולם של אתמול". מאבק זה בין הכוחות השונים בא לידי ביטוי בדמותו של הממונה שהיא רבת פנים. מצד אחד הוא מחובר לחיים העכשוויים ומתייחס בלעג למספר, שאיחר את האוטובוס האחרון, ולזקנו שאינו מכיר את סדרי החיים המודרניים. ומצד שני לאחר שאין בידו לספק למספר אמצעי תעבורה מודרני הוא מציע לו לנסוע בקרון הישן שהוא אמצעי תעבורה של הדורות הקודמים: "הטה הממונה ראשו כלפי הכותל ואמר יש עצה. קרון ישן יש כאן והרי הוא מוכן להסיעני, אלא שאינו יודע אימת אגיע בו למקומי" (עמ' 112-111). זקנו של המספר, שאינו מתמצא בענייני תחבורה, הגיב בהתלהבות להצעה זו: "תפש זקני את עמוד השולחן וזירז את הממונה שיסע. הוי תמימות של זקן, סבור היה שזהו האוטובוס שדיבר בו הממונה" (עמ' 112). אולם, המספר יודע שאין ההצעה ראויה וביקש לוותר על הסדרי התחבורה עליהם אחראי הממונה ולשכור לו טקסי: "ידעתי שאין כדאי לנסוע בקרון הישן וביקשתי לשכור לי טקסי. נתעבתה לשוני בפי ונתקשיתי לומר דבר" (עמ' 112).

מדוע סבר המספר שאין זה כדאי לנסוע בקרון הישן? אפשר למנות כאן מספר סיבות:

א) מהצעתו של הממונה המספר מבין שהקרון נוסע לאט "שאינו יודע אימת אגיע בו למקומי". אפשר להבין מלים אלה כפשוטן, שאינו יודע מתי המספר יגיע לביתו שב"שכונת הצפון". אולם היות שהמלה "מקום" יכולה לסמל את האלוהים, הרי אם המספר יסע בקרון הישן, אין יודע מתי ימצא את אלוהיו.

ב) ברובד העמוק יותר יכולה להיות קונוטציה בין המלים "הממונה" ו"קרון" לבין מצבו של המספר שקיים שסע בנפשו. קונוטציה זו יכולה לעורר בקרבו פחדים מאגיים מעונש. פחדים אלה

קשורים בתפקיד שמילא הממונה בבית המקדש. נאמר במסכת כלאיים: "המנהיג סופג את הארבעים והיושב בקרון סופג את הארבעים" (פרק ח', ג', דף כ"ג). ואומר על כך רש"י: "שהאיש היושב בתוך הקרון והאיש המנהיג שתי בהמות שהם כלאיים (בהמה טהורה עם בהמה טמאה) המושכות את העגלה, ילקה כל אחד מהם מלקות". בהקשר לכך המספר, הנקרא בנפשו בין הכמיהה לחיים המודרניים והחופשיים לבין אותו חלק הרוצה לחזור לעולם האמונה הישן של פעם, כמוהו כנוסע או כנוהג בקרון, שמושכות אותו שתי בהמות שהן כלאיים. ולכן יש להלקותו "ארבעים" באמצעות "הממונה על רצועות המלקות".

ג) תגובתו של המספר להצעת הממונה לנסוע בקרון הישן: "שספק הוא אם אגיע לביתי בקרון ישן זה קודם מחר" (עמ' 112), יכולה ברובד עמוק יותר להיות קשורה לפחד דמוני מנסיעה בקרון שיגיע לביתו לאחר שיאיר היום. גם פחד זה קשור בממונה שבבית המקדש: נאמר במסכת יומא (תלמוד בבלי, פרק שלישי, דף כ"ח): "אמר להם הממונה צאו וראו אם הגיע זמן השחיטה". ורש"י מפרש: "אמר להם הממונה - צאו וראו על החומה או על הגג. זמן השחיטה - שחיטת התמיד. כלומר, אם האיר המזרח, שהשחיטה פסולה בלילה". פירושו של דבר: הממונה על השחיטה בבית המקדש שולח צופים לראות אם האיר המזרח, ואז יוכל לתת את ההוראה לשחוט את הקורבנות. לפיכך יכולה להיות השלכה משחיטת הקורבנות בבית המקדש המתבצעת לפי הוראת הממונה, כשהמזרח מאיר, לחשש של המספר שהוא עלול להיפגע כאותם קורבנות אם יגיע לביתו בקרון זה רק למחרת כאשר יאיר הבוקר.

המאבק המתרחש בנפשו של המספר בין ה"עולם של אתמול" שעיקרו קיום קודשי ישראל ומצוות הדת, לבין העולם החדש המודרני עם טובות ההנאה והנוחות שהחיים החילוניים מעניקים, גורם למספר רגשות אשמה קשים כלפי בורא העולם ופחד מעונש אלוהי. לכן הוא חושש שבנסיעה בקרון הישן, שהוא חלק מה"עולם של אתמול" ונתון

לחוקיו, גדול הסיכוי שיהיה חשוף לעונש שכזה. הוא יוצר בנפשו דמוניזציה של הממונה, השולח אותו לנסיעה שכזאת, כאילו הוא יהיה המוציא לפועל של העונש בתוקף תקנות שמקורן בזמנים עתיקים.

אולם, הוא גם חושש לסרב להצעת הממונה לנסוע בקרון הישן, משום שהדבר יכול להתפרש כהפניית עורף ל"עולם של אתמול". קונפליקט זה שבנפשו משתק אצלו את כושר הדיבור. ומשום כך, לאחר שלבסוף הגיע למסקנה שאין כדאי לנסוע בקרון הישן וביקש לשכור לו טקסי, נבצר ממנו להביע זאת במלים משום ש"נתעבתה לשוני בפי ונתקשיתי לומר דבר" (עמ' 112). הממונה עוד מנסה לשכנע את המספר לנסוע בקרון הזה, שמחיר הנסיעה בו זול. "הביט בי הממונה ואמר שכר הנסיעה יעלה לך שלושה גרוש. שלושה גרוש אינם שנים עשר גרוש שהייתי משלם שכר נסיעה במכונית" (עמ' 112). אלא שהשכנוע הזה כבר אינו נחוץ. מאחר שהמספר, שנבצר ממנו לדבר, כבר לא היה לו פתחון פה כלפי הממונה, וכבר השלים עם כך שייסע בקרון הישן: "מאחר שניטל ממני הדיבור ניענעתי ראשי והלכתי אצל הקרון הישן" (עמ' 112). הליכתו זו של המספר, יכולה לסמל מין השתלטות של ה"עולם של אתמול" על נפשו, מבלי שיהיה פתחון פה לצדדים האחרים שבנפשו.

אולם, כאן קורה משהו שמשנה את פני הדברים: "הקדימני זקני והחליק. מאחר שהיה מת לא הבהילתני נפילתו, שהרי המתים אין להם הרגשה גופנית" (עמ' 112).

כפי שהופעתו של זקנו, כשנטל את המספר בזרועו והלך עמו ללשכת האבטובוסים, העידה על היווצרות דומיננטיות של ה"עולם של אתמול" בנפשו של המספר, כך מעידתו ונפילתו מעידים, שחלה אצל המספר נסיגה בדומיננטיות הזאת. אם קודם לכן היה זקנו פעיל והוביל אותו, הרי עתה, לכשנפל, הנו "חשוב כמת" לגבי המספר שאינו נבהל מנפילתו. הוא מוותר עליו די בקלות וזונח אותו בתירוץ שהוא ממהר לעלות על הקרון: "מאחר שהייתי בהול הנחתי את זקני במקום שהנחתי ועמדתי לעלות על הקרון" (עמ' 112).

יציאתו של זקנו מהתמונה והנסיגה בדומיננטיות של ה"עולם של אתמול", משנה את השתלשלות הדברים ויוצרת גם מהפך ביחסו של הממונה אל המספר. מלכתחילה התקבל הרושם שהממונה התכוון להסיע בעצמו את המספר בקרון הישן: "קרון ישן יש כאן והרי הוא מוכן להסיעני" (עמ' 111). וכן הוא ניסה גם לשכנעו שייסע בקרון הזה. ואילו עתה נראה שהממונה חוזר בו, והתוכנית להסיע את המספר בקרון הישן עומדת לירד מעל הפרק. יתר על כן, הממונה מלגלג כאשר המספר עומד לעלות על הקרון הישן: "ליגלג הממונה ואמר המתן עד שיבוא הנהג. מחיוכו היה ניכר שנהג לא יבוא במהרה" (עמ' 112). גם חיוכו של הממונה נראה כאן לבבי יותר ולא אותו "חיוך זדון" שבו קיבל את פני המספר וזקנו בתחילה. לבסוף "נעל הממונה את לשכתו והלך לו" (עמ' 112). המספר, שאיחר את "האוטובוס האחרון", נעזב הפעם גם על ידי ה"עולם של אתמול".

נשאלת השאלה: מדוע דווקא כאשר המספר, ברובד החלומי, כבר הלך אל הקרון הישן ונראה היה שה"עולם של אתמול" עומד להשתלט על נפשו, החליק לפתע זקנו, מה שמסמל את התחלת התמוטטותו של עולם זה בנפש המספר. נראה, שעם כל רצונו לחזור בתשובה בלב שלם, נפשו של המספר לא היתה מוכנה להסכים לנסיגה מלאה ל"עולם של אתמול", שהיא אבסורדית, אי-רציונאלית וגם בלתי אפשרית בתקופתנו המודרנית. למעשה, התקופה המודרנית ממשיכה להתקיים בתודעת המספר גם כאשר האטמוספירה החלומית מתקרבת מאוד ל"עולם של אתמול". ולראיה: תחנת ההיסעים של עולם זה מתקרית "לשכת האוטובוסים", וכן כשהמספר מבקש לוותר על הנסיעה בקרון הישן הוא אומר לשכור לו טקסי. הרי גם האוטובוס וכן הטקסי הם ביטוי לתקופה המודרנית.

עד עתה היינו עדים למסע בתוך נפשו של עגנון - המספר, החוזר בתשובה, הרוצה לשוב ולכונן את חזרתו בתשובה על בסיס איתן. רצונו הוא להגיע לביתו, שהוא ביתו הרוחני, ב"שכונת הצפון" המסמלת את האידיאל של החזרה בתשובה אליו המספר חותר. אולם, אין בידינו

האמצעים הדרושים לכך. תחילה הוא מנסה להגיע באמצעות האוטובוס, שהוא כלי התחבורה שהוא רגיל אליו, המסמל את החיים המודרניים והאקטיביים. אך דבר זה אינו עולה בידו. הוא מאחר את האוטובוס האחרון ואין עתה אוטובוס נוסף שיביאו לביתו. גם האפשרות להגיע לשם בעזרת זקנו וה"עולם של אתמול", שהיא רצופה בפחדים מעונש אלוהי מתבררת כבלתי מתאימה. וכך הוא נשאר תלוי בין שני העולמות הללו, המודרני והישן, ללא שניתן להיעזר במי מהם להגיע למטרתו. מה שנותר לו הוא לנסות ולהגיע בכוחות עצמו. ואכן, הוא אומר: "נטלתי רגלי והלכתי לי" (עמ' 112).

המסע ברגל

המספר, שקודם לכן נרתע מלילך ברגל משום "שהדרכים בחזקת סכנה והדרך רחוקה ואני עייף" (עמ' 111), נמלא עתה בקורת רוח לאחר שהחל בדרכו: "הלילה היה נאה והאוויר לא קר ולא חם. מי שאינו בהול על שנתו אינו מפסיד בהליכתו בלילה שכזה" (עמ' 112). ייתכן, שברובד עמוק יותר הדרך ל"שכונת הצפון" נראתה למספר קודם לכן קשה ומסוכנת יותר, משום שהיה עליו להגיע אליה באמצעות אחד העולמות שבנפשו: המודרני או זה של "אתמול". והרי אלה היו שרויים בתוכו בסכסוך ובמאבק. מאבק פנימי שכזה יכול לשמש קרקע נוחה להופעת פחדים דמוניים אצל אדם ההולך לבדו בלילה. עתה, משחש בשחרור משני העולמות הללו, היה גם העולם שמסביבו רגוע ומשוחרר: "מנוחת השקט היתה שרויה על כל הדרכים. זו מנוחת השקט שלאחר חצות לילה, שבני אדם ישנים ושמים וארץ מספרים זה עם זה בלחשיה" (עמ' 112). על השמים והארץ המספרים זה עם זה בלחשיה, נאמר בספר תהילים: "השמים מספרים כבוד אל ומעשה ידיו מגיד הרקיע. יום ליום יביע אומר, ולילה ללילה יחוה דעת. אין אומר ואין דברים בלי נשמע קולם. בכל הארץ יצא קוום ובקצה תבל מליהם" (פרק י"ט, פסוקים ב'-ה').

בשעה זו המספר הולך לו לבדו בלילה. מסביבו הכל שקט ורגוע וגם הוא עצמו שלו ואינו מוטרד יותר על ידי המאבק הפנימי שהתחולל קודם לכן בנפשו. באטמוספירה הלילית הזאת, כשהתת-מודע יכול לשדר את מסריו ללא הפרעה, הוא חש בגדולה האינסופית של האלוהים, שכאילו מסופרת ללא קול על ידי השמים לארץ, אולם בעיקרה היא עולה ונשקפת מתוך פנים נפשו שלו. לתחושה הזאת הרי שאף בדרכו בחזרה בתשובה, אך לא היה מסוגל לחוות אותה מחמת המאבק בין הכוחות הנוגדים שבנפשו. עתה, כשהמאבק הזה נרגע, הוא מסוגל להמשיך בדרכו ל"שכונת הצפון" על אף הקשיים: "שכחתי את אימת הדרך והלכתי לי" (עמ' 112).

אולם, כאשר היה כבר סמוך לשכונתו הוא רואה פתאום חמישה אנשים: "סמוך לשכונתי ראיתי חמשה בני אדם הולכים בשורה. כולם אנשים של צורה וקומתם בינונית וגופם נאה, לא שמן ולא כחוש. ובגדים שלהם כאותם שלובשים יקירי ירושלים בימות הגשמים" (עמ' 112). חמשת האנשים האלה דומים זה לזה במבנה גופם המזכיר את מבנה גופו של עגנון באותה תקופה, וברובד החלומי שבו הם מופיעים אפשר לראותם כדמויות הקיימות בנפשו של המספר. המספר מכיר אנשים אלה. אולם, רק אחד מהם הוא מכיר בשמו: "ארבעה מן החמשה הכרתי ולא הכרתי את שמותיהם, ואת החמישי הכרתי, אותו ואת שמו" (עמ' 112).

צריך לזכור כי כנגד אותם הארבעה שהמספר הכיר אך לא הכיר את שמותיהם, הופיעו בסיפור כבר קודם לכן ארבע דמויות גבריות אחרות, שגם הן חלק מנפש המספר, המוכרות לו בשמותיהן או בכינויין והם: מר שריט, יצחק מונטג, זקנו של המספר והממונה על לשכת האבטובוסים. דמויות אלה הופיעו ברובד החלומי במסגרת המאבק הפנימי בנפש המספר בדרכו בחזרה בתשובה. ייתכן לכן שאותם הארבעה שהמספר הכיר אך לא הכיר את שמותיהם, מייצגים באטמוספירה החלומית ארבע דמויות אנאלוגיות לאלה המוכרות, כשהן עדיין במצב אמורפי-גולמי, לפני שקבלו זהות ספציפית. זהות שכזאת יכולה

להיווצר על-ידי קונפליקט שבעקבותיו יתחדש המאבק הפנימי שבנפש המספר. המספר מכיר את האנשים האלה משום שהם קיימים בנפשו, אולם, אין הוא מכיר את שמותיהם היות שעדיין אין להם שם. האדם החמישי שהלך אתם, שהמספר הכיר אותו ואת שמו, יכול לייצג העתק של דמות המספר, שלא תמיד חי עם עצמו בשלום: "פעמים הרבה נעלב על ידי ולא עשה לי רע" (עמ' 112).

את חמשת האנשים האלה ראה המספר כאשר היה כבר סמוך למטרתו, הולך בדרך חדשה ומשחרר מהמאבק הפנימי שבנפשו. עוד מעט יגיע ל"שכונת הצפון" המסמלת את הגשמת האידיאל שלו בדרכו בחזרה בתשובה. אפשר אולי לומר, שמראה האנשים הללו מהווה הפשטה חלומית של מצבו הנפשי באותו הרגע, כשהוא המספר, צועד ואתו חלקים בנפשו הנקיים עדיין משמץ של קונפליקט.

אולם, הופעתם של אנשים אלה דווקא כשהמספר היה כבר סמוך למטרתו, יכולה גם לסמל את האפשרות שהרגיעה השוררת עתה בנפשו אינה אלא זמנית. ועם שיתקרב יותר ל"שכונת הצפון", עלול המאבק בין הכוחות הנוגדים שבנפשו להתלקח מחדש, כשכל אחד מאנשי החבורה הזאת יקבל את הזהות הספציפית לתפקידו באותו מאבק, שעלול לעכב בעדו מלהגיע לביתו.

בינתיים המספר אינו חושש מאנשים אלה, אלא שברובד עמוק יותר הוא חש בפחד טמיר ממה שהופעתם יכולה לסמל, שמתבטא בתחושת עצב ואי וודאות: "יודע הייתי שאין בלבם של בני החבורה עלי ולא כלום, ואפילו זה שפגעתי בכבודו אינו מבקש רעתי, אף על פי כן נעשה לבי עצב, כאדם שמהלך יחידי בדרך ואינו יודע מה צפוי לו" (עמ' 113-112).

ייתכן שהעצב שחש המספר בלבו מקורו בתחושת ייאוש ואכזבה מעצמו ומדרכו בחזרה בתשובה. כי הנה אך זה עתה החל לחוש כי עלה על הדרך הנכונה ועוד מעט יגיע למחוז חפצו, וכבר מעיב על כך האיום של חזרה למצב של התנגשות בין הצדדים הנוגדים שבנפשו: זה

שספג במשך תקופה ארוכה את הערכים של חיים חילוניים חופשיים ומודרניים, לעומת הצד שרצונו עז לחזור בלב שלם לעבודת האלוהים ולקיום המצוות, שנשען על הערכים של ה"עולם של אתמול". הרי המספר לא הצליח להגיע ל"שכונת הצפון" בעזרת אף לא אחד מן הצדדים האלה, ואילו הניגוד הקיים ביניהם בנפשו הנו כה חריף, עד שלא ניתן לעשות סינתיזה בין שניהם כדי להגיע למטרה. ייתכן שאשמה בכך אישיותו של המספר עצמו, שאינה מאפשרת פיתרון של הסכמה בין שני הצדדים הללו. אולי אילו נתגלה בנפשו צד נוסף בעל תכונות אופיי שונות, היה יכול למתן את הניגודים האלה, וכך למנוע את ההתנגשות ביניהם. באטמוספירה החלומית של הסיפור, צד שכזה בא לידי ביטוי בהופעת אדם נוסף, שונה בתכלית מעגנון - המספר: "בא אדם כנגדי, שחרחר ועבה וזקנו קטן ועגול ומלא שיבות. ידיו נתונות בתוך כיסיו ופניו צהובות, כזה שהולך ללוות חסד ויודע שילוו לו. הוא לא היה מבני סיעתי, אבל יודע הייתי אילו הארתי לו פנים היה נטפל לי ומלווני" (עמ' 113).

לעומת חמשת האנשים שהופיעו קודם לכן, שמבנה גופם דומה לשל עגנון: "קומתם בינונית וגופם נאה, לא שמן ולא כחוש", הרי אדם זה הנו "עבה" וגם גוון עורו שונה משל עגנון משום שהוא "שחרחר". ואכן, המספר אומר עליו ש"הוא לא היה מבני סיעתי". אותו אדם נראה "כזה שהולך ללוות חסד ויודע שילוו לו". ייתכן שהכוונה היא לגמילות חסד שניתנת על-ידי הקדוש ברוך הוא. כפי שנאמר במסכת הקטנה "אבות דרבי נתן" (נוסחא ב', פרק ל"ח): "הקדוש ברוך הוא מאריך אפיים ורב חסד שהוא מרבה גמילות חסד עם כל באי עולם". "גמילות חסד" פירושה בין השאר: "עשיית חסד, מעשה חסד", ו"באי עולם" פירושה - "כלל האנשים החיים בעולם" (מילון יעקב כנעני). כלומר: חלק זה שבנפש המספר, שברובד החלומי נראה שונה ממנו מהבחינה הפיזית, מופיע כאחד שהולך לבקש חסד מהקדוש ברוך הוא ולבו סמוך ובטוח שאכן יגמול לו זאת. ביטחון שכזה בא לו בתוקף אמונתו הטהורה והמלאה בקדוש ברוך הוא, שהוא "מאריך אפיים"

[”מושל ברוחו, סבלני, מתאפק מלכעוס” (מילון אבן שושן)] ומרבה חסדים לכלל האנשים החיים בעולם. כלומר: יחסו לאלוהים מלא אמון, פתוח וישיר, ואינו קשור לצדדים הנוגדים שבנפש המספר. אורך אפיים זה של הקדוש ברוך הוא יכול גם להוות מסר עבור המספר, שאלוהים סבלני ביחס לחזרתו בתשובה, וכך למתן בנפשו את הפחדים הקמאיים מעונש אלוהי.

המספר יודע שאם יפנים את החלק הזה בקרבו, כלומר: יפתח לבו לאלוהים באופן ישיר וספונטני, יוכל להגיע בעזרתו של אדם זה ל”שכונת הצפון”. ”יודע הייתי אילו הארתי לו פנים היה נטפל לי ומלווני” (עמ’ 113). אולם, נפשו אינה מסוגלת לכך. יותר מדי היא עוסקת באותם הצדדים הנוגדים. ולכן ברובד החלומי, אותו אדם שהיה יכול להסיעו לשכונת הצפון, פוטר אותו בלא כלום: ”רצתי אצלו ואמרתי לו שלום.... אבל זה שיכול היה להסיעני היה טרוד בעסקיו. החזיר לי שלום ופטרני מתוך שחוק מעומעם והלך לו” (עמ’ 113).

באותה שעה המספר זקוק באופן נואש לעזרה. זאת משום שחמשת האנשים, שתחילה סבר שאין בלבם עליו ולא כלום, ואפילו זה שפגע בכבודו אינו מבקש רעתו, נראים לו עתה עוינים יותר: ”הוי כמה זקוק הייתי באותה שעה שיסייעוני מפני אותם שאינם אוהבים אותי ואחד מהם הוא אויבי” (עמ’ 113). ייתכן שהוא רואה ברובד החלומי את האנשים האלה כעוינים, משום שהוא חש שהמאבק בין הצדדים שבנפשו, שעלול לעכב בעדו מלהגיע לביתו, כבר החל. כלומר: ארבעת האנשים שתחילה לא ידע את שמותיהם, מתחילים להיות מעורבים באותו מאבק ולקבל את הזהות הספציפית שלהם, בעוד שזה שידע את שמו והיה כפל מדמותו, דמות המספר, נעשה עתה אויבו, משום שהרי המאבק המתחולל בנפשו שלו - של המספר - הוא המונע בעדו מלהגיע ל”שכונת הצפון”. המספר, שלא היה מסוגל להיפתח לאלוהים באופן ספונטני וישיר, החמיץ בשלב הזה את ההזדמנות להגיע למחוז חפצו. עתה, ברובד החלומי, נותר לו רק ללכת בעקבות חמשת האנשים האלה שהם חלק מנפשו. ”ואני נגררתי אחרי אותם שאחד מהם הוא

אויבי ושאר כל חבריו אינם מאוהבי" (עמ' 113). קיים ספק אם המספר יצליח להשיג כך את מטרתו, משום שהרי אנשים אלה קשורים לאותם הצדדים הנוגדים שבנפשו, אשר קודם לכן לא הביאו אותו לשום מקום. אולם, בכל זאת קיים סיכוי לכך, כל זמן שהוא מתמיד וממשיך וצועד עמם בדרך ל"שכונת הצפון".